

ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਜਾਨਣਾ, ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਕਹਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਉਤਪਾਦਨ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ।

ਪਿਆਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋ ਕਿ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਸਾਨੂੰ ਕਿੰਨੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਭੋਜਨ, ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਢੱਕਣ ਲਈ ਕੱਪੜੇ, ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਘਰ, ਆਵਾਜਾਈ ਲਈ ਵਾਹਨ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਲਈ ਟੈਲੀਵਿਜ਼ਨ, ਰੇਡੀਓ ਆਦਿ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਜੋ ਸਾਡੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਨੂੰ ਸਾਧਨ

ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖੀ ਵਰਤਾਰੇ (ਵਿਵਹਾਰ) ਦਾ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੁਰਲੱਭ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਪਭੋਗਤਾ ਅਧਿਕਤਮ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ, ਉਤਪਾਦਕ ਅਧਿਕਤਮ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਆਪਣੀ ਭਲਾਈ ਅਧਿਕਤਮ ਕਰ ਸਕੇ।

ਚਿੱਤਰ 1.1 ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ

(means) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਇੱਕ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੇ ਦੂਜੀ ਨਵੀਂ ਲੋੜ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਸੀਮਤ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਡੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਨ ਸੀਮਤ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਪਲੱਬਧ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪੂਰਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ; ਘਰ ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਬਣੀਆਂ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਿਵੇਂ- ਦਹੀਂ, ਲੱਸੀ, ਮੱਖਣ, ਪਨੀਰ, ਮਠਿਆਈ ਆਦਿ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸੀਮਤ ਸਾਧਨ ‘ਦੁੱਧ’ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਪੂਰਾ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਮਨੁੱਖ ਵੱਲੋਂ ਸੀਮਤ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਮਤ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਾਠ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ।

1.0 ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ (Basic Concepts)

- i. **ਵਸਤਾਂ (Goods)** - ਵਸਤਾਂ, ਉਹ ਛੂਹਣ ਯੋਗ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਵਸਤੂ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ; ਰੇਡੀਓ, ਪੱਖਾ, ਮੋਬਾਇਲ ਫੋਨ ਆਦਿ।
- ii. **ਸੇਵਾਵਾਂ (Services)** - ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਭੌਤਿਕਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ (ਭਾਵ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।), ਜਿਵੇਂ-ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਡਾਕਟਰ ਦੁਆਰਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨਾ ਆਦਿ।
- iii. **ਉਪਯੋਗਤਾ/ਤੁਸ਼ਟੀਗੁਣ (Utility)** - ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨੂੰ ਉਪਯੋਗਤਾ/ਤੁਸ਼ਟੀਗੁਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਰੋਟੀ ਨਾਲ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਪਿਆਸ ਨੂੰ ਬੁਝਾਉਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਉਪਯੋਗਤਾ ਤੁਸ਼ਟੀਗੁਣ ਹੈ।
- iv. **ਕੀਮਤ (Price)** - ਕੀਮਤ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਸੇਵਾ ਦੇ ਮੁੱਲ ਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ- ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਘੜੀ ਨੂੰ ₹ 500 ਵਿੱਚ ਖਰੀਦਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੜੀ ਦੀ ਕੀਮਤ ₹ 500 ਹੈ।
- v. **ਧਨ (Wealth)** - ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਮਾਨਣ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕੀਮਤ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਨੂੰ ਧਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ- ਕਿਤਾਬ, ਪੈਨ, ਕਮੀਜ਼, ਅਧਿਆਪਕ ਵੱਲੋਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ ਆਦਿ ਧਨ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

vi. ਮੁਦਰਾ (Money) - ਤੁਸੀਂ

ਸਾਰੇ ਮੁਦਰਾ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਹੋ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਵਰਤਦੇ ਹੋ, ਜਿਵੇਂ ਤੁਸੀਂ ₹ 10 ਦਾ ਪੈਨ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾਂ ₹ 5 ਦਾ ਇੱਕ ਕੱਪ ਚਾਹ ਦਾ ਪੀਤਾ ਜਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਸਕੂਲ ਫੀਸ ਲਈ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ₹ 200

ਚਿੱਤਰ 1.2 ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਦਰਾ

ਦਾ ਚੈੱਕ ਦਿੱਤਾ ਰੁਪਏ, ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ ਚੈੱਕ ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਹਨ। ਮੁਦਰਾ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਉਸ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਾਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ; ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਰੁਪਏ, ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਨ ਡਾਲਰ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਡਾਲਰ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਪੌਂਡ ਆਦਿ। ਮੁਦਰਾ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :-

- ਮੁਦਰਾ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।
- ਇਹ ਮੁੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਇਕਾਈ ਹੈ।
- ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਭੁਗਤਾਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੈ।
- ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- ਮੁਦਰਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ ਲੈ ਕੇ ਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

vii. ਮੰਗ (Demand) - ਮੰਗ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਦੀ ਉਸ ਮਾਤਰਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਪਭੋਗੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਤੇ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੀਮਤ ਤੇ ਖਰੀਦਣ ਦੇ ਯੋਗ ਅਤੇ ਇੱਛੁਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ, ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ₹ 1 ਪ੍ਰਤੀ ਚਾਕਲੇਟ ਕੀਮਤ ਤੇ ਪੰਜ ਚਾਕਲੇਟ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੰਗ 5 ਚਾਕਲੇਟ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ₹ 2 ਪ੍ਰਤੀ ਚਾਕਲੇਟ ਤੇ ₹ 3 ਚਾਕਲੇਟ ਖਰੀਦਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੰਗ ਤਿੰਨ ਚਾਕਲੇਟ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਸਤੂ ਦੀ ਮੰਗ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

- viii. ਪੂਰਤੀ (Supply)** - ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਸਤੂ ਦੀ ਉਹ ਮਾਤਰਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਇੱਕ ਵਿਕਰੇਤਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਮਤਾਂ ਤੇ ਵੇਚਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਵਿਕਰੇਤਾ ਕੋਲ 50 ਚਾਕਲੇਟ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕੀਮਤ ₹ 5 ਪ੍ਰਤੀ ਚਾਕਲੇਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਕਰੇਤਾ ਕੋਈ ਵੀ ਚਾਕਲੇਟ ਵੇਚਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੀਮਤ ਵੱਧ ਕੇ ₹ 10 ਪ੍ਰਤੀ ਚਾਕਲੇਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਕਰੇਤਾ 10 ਚਾਕਲੇਟ ਵੇਚਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਤੀ 10 ਚਾਕਲੇਟ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਕੀਮਤ ਵੱਧ ਕੇ ₹ 20 ਪ੍ਰਤੀ ਚਾਕਲੇਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਕਰੇਤਾ 30 ਚਾਕਲੇਟ ਵੇਚਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪੂਰਤੀ 30 ਚਾਕਲੇਟ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਤਪਾਦਕ ਜਾਂ ਵਿਕਰੇਤਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਸਤੂਆਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵੇਚਣ ਲਈ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਘੱਟ ਕੀਮਤ ਤੇ ਵਿਕਰੇਤਾ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
- ix. ਬਾਜ਼ਾਰ/ਮੰਡੀ (Market)** - ਆਮ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਉਹ ਥਾਂ ਜਿੱਥੇ ਖਰੀਦਦਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਰੇਤਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਖਰੀਦਦੇ ਤੇ ਵੇਚਦੇ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਖਰੀਦਦਾਰ ਅਤੇ ਵਿਕਰੇਤਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਕ ਕਰਕੇ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚਦੇ ਅਤੇ ਖਰੀਦਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋ ਕੇ ਖਰੀਦ/ ਵੇਚ ਕਰਨ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਖਰੀਦ/ਵੇਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ- ਟੈਲੀਫੋਨ, ਈ-ਮੇਲ, ਆਨ-ਲਾਈਨ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸੰਪਰਕ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਨ-ਲਾਈਨ ਖਰੀਦਦਾਰੀ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ।
- x. ਲਾਗਤ (Cost)** - ਵਸਤੂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵਿਕਰੀ ਕਰਨ ਤੱਕ ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋ ਰਾਸ਼ੀ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਗਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਉਤਪਾਦਕ ਨੂੰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵੇਚਣ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਰਚੇ ਜਿਵੇਂ, ਕੱਚਾ ਮਾਲ ਖਰੀਦਣਾ, ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇਣੀ, ਬਿਜਲੀ ਦਾ ਖਰਚ ਆਦਿ ਲਾਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖਰਚ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।
- xi. ਆਮਦਨ (Income)** - ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਦਲੇ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜੋ ਰਾਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਮਦਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਇੱਕ ਫਰਮ ਹਰ ਰੋਜ਼ 100 ਕਮੀਜ਼ਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। 100 ਰੁਪਏ ਕੀਮਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀ ਕਮੀਜ਼ ਵੇਚਣ ਉਪਰੰਤ ਫਰਮ ਨੂੰ ₹ 10,000 ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ₹ 10,000 ਦੀ ਰਕਮ ਫਰਮ ਦੀ ਆਮਦਨ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਮਜ਼ਦੂਰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਕੇ ਮਾਲਕ ਤੋਂ ₹ 400 ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੀ ਆਮਦਨ ₹ 400 ਹੈ।

xii. ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (Economic Activities) - ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਸੀਮਤ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਅਸੀਮਤ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਧਨ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਡਾਕਟਰ ਦੁਆਰਾ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨਾ ਆਦਿ। ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਵਲੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਧਨ ਕਮਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਧਨ ਦੇ ਉਪਭੋਗ, ਉਤਪਾਦਨ, ਵਟਾਂਦਰਾ ਅਤੇ ਵੰਡ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ: ਬੋਲਡਿੰਗ (Prof. Boulding) ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ:-

xiii. ਅਣ-ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ (Non-Economic Activities) - ਅਣ-ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਧਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ, ਪਰਿਵਾਰ ਕਲਿਆਣ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ, ਸਿਹਤ, ਮਨੋਰੰਜਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਦਰਾ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਮਾਪਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਅਧਿਆਪਕ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨਾ ਆਦਿ।

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਉਤਪਾਦਨ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ।

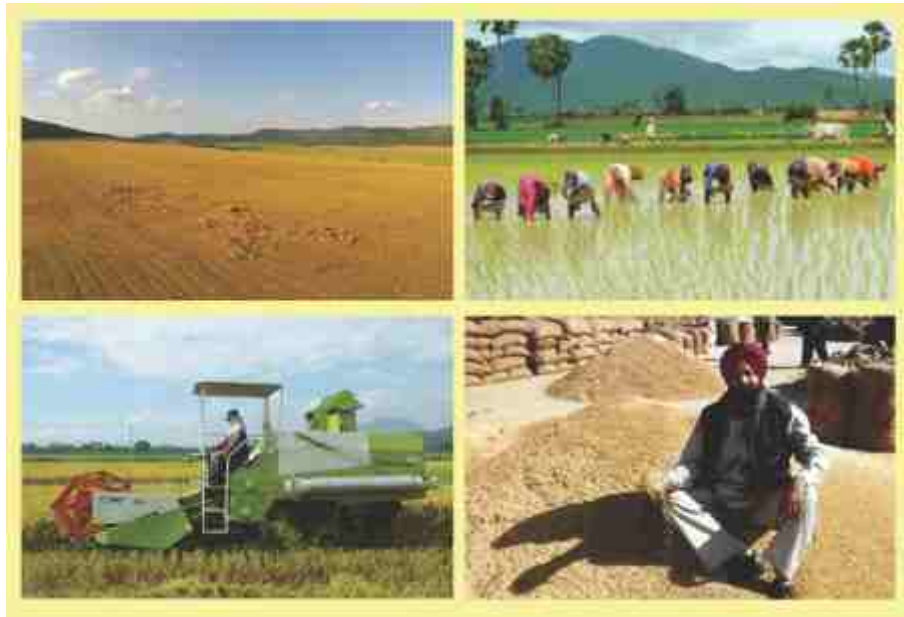
1.1 ਉਤਪਾਦਨ

ਉਤਪਾਦਨ ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਜਾਂ ਮੁੱਲ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਾ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਇੱਕ ਤਰਖਾਣ ਲੱਕੜੀ ਤੋਂ ਮੇਜ਼, ਕੁਰਸੀ, ਸੋਫਾ ਸੈਟ ਆਦਿ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਘੁਮਿਆਰ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਭਾਂਡੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਲੁਹਾਰ ਲੋਹੇ ਦੇ ਔਜ਼ਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਹਲਵਾਈ ਦੁੱਧ, ਮੈਦੇ, ਵੇਸਣ ਤੋਂ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮਿਠਾਈਆਂ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਆਦਿ। ਇਹਨਾਂ

ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਕੜ, ਮਿੱਟੀ, ਲੋਹਾ, ਦੁੱਧ, ਮੈਦਾ, ਵੇਸਟ ਆਦਿ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਰੀ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

1.2 ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ

ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਲਈ ਚਾਰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ- ਭੂਮੀ, ਕਿਰਤ, ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਉੱਦਮੀ। ਭੂਮੀ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਕਿਰਤ ਇੱਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਪੂੰਜੀ ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜੋ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਕਿਰਤ ਦੇ ਮਿਸ਼ਰਨ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਉੱਦਮੀ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜੋ ਬਾਕੀ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦਾ ਜੋਖਿਮ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 1.3 ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ

ਵਿਦਿਆਰਥੀਓ, ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਇੱਕ ਕਾਲਪਨਿਕ ਕਹਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ।

ਇਹ ਪਿੰਡ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਕਸਬਿਆਂ ਨਾਲ ਭਲੀ-ਭਾਂਤੀ ਛੋਟੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਬੈਲ-ਗੱਡੀਆਂ, ਤੂੜੀ ਅਤੇ ਗੰਨਿਆਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਟ੍ਰੈਕਟਰਾਂ-ਟਰਾਲੀਆਂ ਸਮੇਤ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੱਸਾਂ, ਕਾਰਾਂ, ਮੋਟਰਸਾਈਕਲ ਆਦਿ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਆਪਾਂ ਗੱਲ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਲਗਪਗ 400 ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਘਰ ਪੱਕੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਵੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਡਿਸਪੈਂਸਰੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ, ਨਰਸ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੇਵਾਦਾਰ ਹਨ। ਨੇੜੇ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹਾਈ ਤੇ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 1.4 ਪਿੰਡ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼

ਚਿੱਤਰ 1.5 ਖੇਤੀ : ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਕਿਰਿਆ

ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਾਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਤਪਾਦਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸੇਗੀ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੰਦਾ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮੁੱਖ ਧੰਦਾ ਵੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ 80% ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਲਈ ਖੇਤੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਚਾਰ ਕਾਰਕਾਂ (ਭੂਮੀ, ਕਿਰਤ, ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਉਦਮੀ) ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਇਹਨਾਂ ਚਾਰੇ ਕਾਰਕਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜ੍ਹਾਂਗੇ।

1.2.1 ਭੂਮੀ (Land) -

ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਭੂਮੀ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ ਦੇਣ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਭੂਮੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਸੀਮਤ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਜਨਸੰਖਿਆ ਹਰ ਸਾਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਗੁਆਂਢੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਭੂਮੀ ਸਥਿਰ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀ ਹੈ।

ਭੂਮੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ :

- i. ਭੂਮੀ ਕੁਦਰਤ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਅਣਮੁੱਲੀ ਸੁਗਾਤ ਹੈ।
- ii. ਭੂਮੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸੀਮਤ ਹੈ।
- iii. ਭੂਮੀ ਸਥਿਰ ਹੈ।

ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ?

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਭੂਮੀ ਦੀ ਮਾਪਦੰਡ ਇਕਾਈ ਹੈਕਟੇਅਰ ਹੈ। ਇਕ ਹੈਕਟੇਅਰ 2.47 ਏਕੜ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਇਕ ਏਕੜ ਵਿੱਚ 8 ਕਨਾਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਨਾਲ ਵਿੱਚ 20 ਮਰਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਮਰਲਾ 25 ਵਰਗ ਗਜ਼ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿੱਘਾ, ਗੋਇਠਾ ਵਰਗੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਨ।

ਭੂਮੀ ਦੇ ਇੱਕ ਟੁਕੜੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਦਾਵਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ :-

ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਾਰੀ ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਭੂਮੀ, ਖੇਤੀ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਭੂਮੀ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਇਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਫਸਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਸਿੰਚਾਈ ਅਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਚੰਗੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ। ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਕਣਕ ਦੀ ਵਾਢੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਿਸਾਨ ਸੂਰਜਮੁਖੀ ਜਾਂ ਮੱਕੀ ਦੀ ਫਸਲ ਬੀਜਦੇ ਹਨ ਜੋ ਕਿ 60 ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਢ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧਾਨ (ਚਾਵਲ) ਦੀ ਫਸਲ ਬੀਜੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਫਸਲ ਸਤੰਬਰ - ਅਕਤੂਬਰ ਵਿੱਚ ਵੱਢੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਦੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਰੱਬੀ ਫਸਲਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਕਣਕ, ਜੌਂ, ਛੋਲੇ, ਸਰੋਂ ਆਦਿ ਬੀਜੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭੂਮੀ ਗੰਨੇ ਦੀ ਫਸਲ ਜਾਂ ਮੌਸਮੀ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਬੀਜਣ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਭੂਮੀ ਦੇ ਇੱਕ ਟੁਕੜੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫਸਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਨੂੰ 'ਬਹੁ-ਫਸਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਭੂਮੀ ਦੇ ਇਕ ਟੁਕੜੇ ਤੇ ਉਪਜ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਅਤੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਬਿਜਲੀ ਕਰਕੇ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਕੋਲੋਂ ਵਹਿੰਦੀ ਨਹਿਰ ਵੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚ ਪੱਧਰ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਵਿਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਖਾ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਤੱਟਵਰਤੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਸਿੰਚਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਠਾਰੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਘੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੁਲ ਖੇਤੀ ਯੋਗ ਖੇਤਰ ਦੇ 40% ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਸਾਡੀ ਖੇਤੀ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸਿਰਫ ਵਰਖਾ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਨਹਿਰਾਂ, ਟਿਊਬਵੈੱਲ, ਡੀਜ਼ਲ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਪੰਪਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬਹੁਫਸਲੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਇੱਕੋ ਟੁਕੜੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦਾ ਦੂਜਾ ਤਰੀਕਾ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਿਸਾਨ ਵੱਧ ਝਾੜ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬੀਜ, ਰਸਾਇਣਕ ਖਾਦਾਂ ਜਾਂ ਜੈਵਿਕ ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਉਚਿੱਤ ਮਾਤਰਾ, ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ, ਖੇਤੀ ਦੇ ਸੁਧਰੇ ਹੋਏ ਉਪਕਰਣ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਟਰੈਕਟਰ ਆਦਿ) ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਫਸਲ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਹੈਕਟੇਅਰ ਉਪਜ ਕਾਫੀ ਹੱਦ ਤਕ ਵਧਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੰਨ 1966-67 ਵਿੱਚ ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਕਣਕ ਅਤੇ ਚਾਵਲ ਵਿੱਚ ਅਸਾਧਾਰਨ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਜਿਹਾ ਵਾਧਾ, ਵੱਧ ਝਾੜ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬੀਜਾਂ, ਰਸਾਇਣਕ ਖਾਦਾਂ ਅਤੇ ਸਿੰਚਾਈ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ, ਹਰਿਆਣਾ ਅਤੇ ਪੱਛਮੀ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵੱਧ ਝਾੜ ਵਾਲੇ ਬੀਜਾਂ ਦੇ

ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਸੁਧਰੇ ਹੋਏ ਉਪਕਰਨਾਂ ਨਾਲ ਕਣਕ ਅਤੇ ਚਾਵਲ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕਿਰਿਆ

ਆਪਣੇ ਨੇੜਲੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰੋ ਅਤੇ ਪਤਾ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰੋ ਕਿ:

- i ਕਿਸਾਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਜਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਧੀ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ?
- ii ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਸਰੋਤ ਵਰਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।
- iii ਕਿਸਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬੀਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਫਸਲਾਂ ਨੂੰ ਬੀਜਣ ਦਾ ਅਤੇ ਵੱਢਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਕੀ ਹੈ ?
- iv ਕਿਸਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਖਾਦਾਂ ਤੇ ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖੋ ?

ਭੂਮੀ ਦੀ ਅਵਿਨਾਸ਼ਤਾ

ਭੂਮੀ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਕੇਵਲ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਦੇ ਆਕਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ, ਇੱਕ ਭੂਮੀ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਉੱਤੇ ਬਗੀਚਾ ਜਾਂ ਜੰਗਲ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇੱਕ ਝੀਲ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭੂਮੀ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਨੇ ਭੂਮੀ ਦੇ ਉਪਜਾਊਪਣ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਉੱਪਜ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੱਧ ਵਰਤਣ ਨਾਲ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਘੱਟ ਜਾਵੇਗੀ।

ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਦੁਆਰਾ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਾਰਨ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਘਟਿਆ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਘਟਦਾ ਪੱਧਰ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਲਈ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਟਿਊਬਵੈੱਲ ਡੂੰਘੇ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਅਗਲੇ 20 ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸਾਲ 35 ਮਿਲੀਅਨ ਹੈਕਟਰ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਸਿੰਚਾਈ ਲਈ 212 ਮਿਲੀਅਨ ਮੈਗਾ ਲੀਟਰ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਅੱਜ ਇਕੱਲਾ ਪੰਜਾਬ ਸਮੁੱਚੇ ਕੇਂਦਰੀ ਭੰਡਾਰਾਂ ਵਿੱਚ 60% ਕਣਕ ਅਤੇ 35% ਝੋਨੇ ਦੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ‘ਅਨਾਜ ਟੋਕਰੀ’ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਹੁ-ਫਸਲੀ ਵਿਧੀ ਕਾਰਨ ਫਸਲਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਠੋਸ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਵੀ ਇੱਕ ਚੁਣੌਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਰਵਾਇਤੀ ਖੇਤੀ

ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਫਸਲਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਲਣ, ਚਾਰੇ, ਤੂੜੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲਾਹੇਵੰਦ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਕਿਸਾਨ, ਝੋਨੇ ਦੀ ਵਾਢੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਕਣਕ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਝੋਨੇ ਦੀ ਪਰਾਲੀ ਰੂਪੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਦਾ ਕੋਈ ਢੁੱਕਵਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਵੱਸ ਇਸ ਪਰਾਲੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾੜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਾਲੀ ਨੂੰ ਲਗਾਈ ਗਈ ਅੱਗ ਕਾਰਣ ਸਾਡਾ ਸਮੁੱਚਾ ਵਾਤਾਵਰਨ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਸਥਿਤਕ ਸੰਤੁਲਨ ਲੜਖੜਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਉੱਪਰਲੀ ਸਤ੍ਹਾ ਦਾ ਤਾਪਮਾਨ ਵਧਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੂਖਮ ਜੀਵ, ਬੈਕਟੀਰੀਆ, ਉੱਲੀ, ਮਿੱਤਰ ਕੀੜੇ ਅਤੇ ਪੰਛੀ ਬੇਵਕਤੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਤੱਤ ਅਤੇ ਯੋਗਿਕ ਵੀ ਤਾਪਮਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਾਧੇ ਕਾਰਨ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਾਡੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਸਿਹਤ ਹਰ ਸਾਲ ਨਿੱਘਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰਾਲੀ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਾੜਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਟਾਵੇਟਰ ਨਾਂ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਿਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਪਰਾਲੀ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਖੁਰਾਕੀ ਤੱਤ ਮੁੜ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਗਲੇਰੀ ਫਸਲ ਦੇ ਵਾਧੇ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਆਧੁਨਿਕ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਅਤੇ ਤਕਨੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਪਰਾਲੀ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਗੁਣਵੱਤਾ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਤਾ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

ਚਿੱਤਰ 1.6 ਰੋਟਾਵੇਟਰ

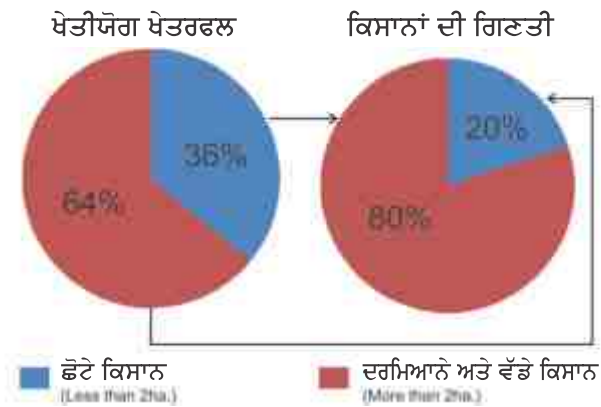
ਕਿਰਿਆ

ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜਾਂ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਕਰੋ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਾਲੀ ਸਾੜਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ? ਜੇਕਰ ਕਿਸਾਨ ਪਰਾਲੀ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾੜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਬੁਰੇ ਪਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਸਮਝਾਉ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭੂਮੀ ਦੀ ਵੰਡ

ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਖੇਤੀ ਵਾਸਤੇ ਉਚਿੱਤ ਖੇਤਰਫਲ ਦੀ ਭੂਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ 20 ਪਰਿਵਾਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਹੀ ਯੋਗ ਭੂਮੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। 100 ਪਰਿਵਾਰ ਦਰਮਿਆਨੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਵਾਹੀ ਯੋਗ ਭੂਮੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ 50 ਦੇ ਲਗਪਗ ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਭੂਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਬਾਕੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿੱਤ ਚਿੱਤਰ 1.1 (Pie Chart 1.1)

ਆਓ ਚਰਚਾ ਕਰੀਏ

ਪਾਈ ਚਾਰਟ 1.1 ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੋ ਅਤੇ ਦੱਸੋ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤ ਛੋਟੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਬਿਖਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਢੰਗਾਂ ਅਤੇ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵਰਤੋਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜਿਹਨਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲ 10 ਹੈਕਟੇਅਰ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਹੀਯੋਗ ਭੂਮੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਿੰਜਾਈ ਦੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਬਿਜਾਈ ਅਤੇ ਕਟਾਈ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਮਸ਼ੀਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਭੂਮੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖੇਤੀ ਫ਼ਾਰਮ ਦਾ ਔਸਤ ਆਕਾਰ 2-3 ਹੈਕਟੇਅਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਔਸਤ ਖੇਤੀ ਜੋਤਾਂ 3 ਹੈਕਟੇਅਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਗਪਗ 70 % ਖੇਤੀ ਫ਼ਾਰਮ 2 ਹੈਕਟੇਅਰ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਆਕਾਰ ਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਔਸਤ ਖੇਤੀ ਜੋਤਾਂ 122 ਹੈਕਟੇਅਰ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਫ਼ਾਰਮਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਖੇਤੀ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਢੰਗਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਭੂਮੀ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ, ਛੋਟੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਿਖਰੀ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਇੱਕਠਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਹਨ। ਭੂਮੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੁਝ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂੰਜੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਤ ਅਤੇ ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਮਿਸ਼ਰਨ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਵਾਹੀਯੋਗ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਤੇ ਅਨਾਜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਲ, ਆਪਣੀ ਕਿਰਤ

ਸ਼ਕਤੀ, ਮਸ਼ੀਨੀ ਜਾਂ ਬਲਦਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਬੀਜ, ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਆਦਿ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ।

1.2.2 ਕਿਰਤ (Labour)

ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਕਿਰਤ, ਜੋ ਕਿ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਇੱਕ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਾਰਕ ਹੈ, ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ‘ਕਿਰਤ’ ਦਾ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰਿਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕੰਮ ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤ ਦਾ ਅਰਥ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਰੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ (ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ) ਤੋਂ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਕੋਈ ਖੇਡ ਖੇਡਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮਾਂ ਸਨੇਹ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਰਿਆ ਕਿਰਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕ੍ਰਿਕਟ ਦਾ ਕੋਚ ਜਾਂ ਫੁੱਟਬਾਲ ਦਾ ਕੋਚ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਖੇਡਾਂ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇੱਕ ਨਰਸ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ‘ਕਿਰਤ’ ਕਹਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਰਥਿਕ (ਵਿੱਤੀ) ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਕਿਰਤ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:-

- i. ਇਹ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਸਾਧਨ ਹੈ।
- ii. ਕਿਰਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਘਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- iii. ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਵੱਧ ਹੈ।
- iv. ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਵੇਚਿਆ ਅਤੇ ਖਰੀਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- v. ਕਿਰਤ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ।

ਖੇਤੀ ਲਈ ਕਿਰਤ ਕੌਣ ਦੇਵੇਗਾ ?

ਇਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਖੇਤੀ ਵਾਸਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਿਰਤ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਆਪ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਜੋ ਭੂਮੀਹੀਣ ਪਰਿਵਾਰ ਹਨ ਉਹ ਆਪਣੀ ਜੀਵਿਕਾ ਕਮਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਵੱਡੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ ਜਿਹੜੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਰਕਮ ਚੁਕਾਉਣ ਬਦਲੇ ਆਪਣੀ ਭੂਮੀ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਹ ਕਿਸਾਨ ਭੂਮੀਹੀਣ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਮਿਆਨੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਸਰੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਖੇਤੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਇਥੇ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ

ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵੱਡੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਜ਼ਦੂਰੀ, ਨਕਦ ਜਾਂ ਵਸਤੂ (ਜਿਵੇਂ, ਕਣਕ ਆਦਿ) ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਵੱਖ-ਵੱਖ ਫ਼ਸਲਾਂ ਲਈ ਅਤੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਲਈ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੰਮ ਜਿਵੇਂ ਕਟਾਈ, ਬਿਜਾਈ ਆਦਿ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਪੂਰੇ ਸਾਲ ਲਈ ਕੰਮ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਓ ਚਰਚਾ ਕਰੀਏ

- i ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਿਉਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ?
- ii ਕੀ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਸਾਲ ਲਈ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?
- iii ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮਿਹਨਤਾਨਾ (ਮਜ਼ਦੂਰੀ) ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ?
- iv ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?
- v ਮਜ਼ਦੂਰ ਪਰਵਾਸ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ? ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਪਕ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਰਤ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮਹਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰ ਜਿਸ ਕੋਲ ਉਪਜਾਊ ਭੂਮੀ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਹਨ, ਪਰੰਤੂ ਕਿਰਤ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਖੇਤੀ, ਉਦਯੋਗ, ਖਾਣ-ਖੁਦਾਈ, ਆਵਾਜਾਈ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਵਪਾਰ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਉਚਿਤ ਕੰਮ ਲਈ ਯੋਗ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

1.2.3 ਪੂੰਜੀ (Capital)

ਪੂੰਜੀ ਤੋਂ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਉਹ ਵਸਤੂਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਹੋਰ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਉਤਪਾਦਿਤ ਸਾਧਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੂਜੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਆਗਤਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਿੱਜੀ ਘਰ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂੰਜੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂੰਜੀ ਹੋਵੇਗੀ ਜਿਵੇਂ, ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਫੈਕਟਰੀ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪੂੰਜੀ ਹੈ। ਬੈਂਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਗਈ ਮੁਦਰਾ ਪੂੰਜੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਬੈਂਕ ਉਤਪਾਦਕ ਨੂੰ ਮੁਦਰਾ ਉਧਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਪੈਸੇ ਜਮਾਂ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵਿਆਜ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਦੁਕਾਨ ਵਿੱਚ, ਰਿਸੈਪਸ਼ਨ ਕਾਊਂਟਰ ਤੇ ਪਿਆ ਟੈਲੀਵੀਜ਼ਨ ਸੈੱਟ ਪੂੰਜੀ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਟੀ.ਵੀ. ਰਿਹਾਇਸ਼ੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪੂੰਜੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪੂੰਜੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

- i. ਮਨੁੱਖ-ਕਿਰਤ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ।
- ii. ਇਹ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਗੌਣ ਸਾਧਨ ਹੈ।
- iii. ਪੂੰਜੀ ਹਸਤਾਂਤਰਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- iv. ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਘਿਸਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਖੇਤੀ ਲਈ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਲੋੜ

ਖੇਤੀ ਵਾਸਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਤਰੀਕੇ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਧਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ- ਖੇਤੀ ਲਈ ਬੀਜ, ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾਂ, ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਦਵਾਈਆਂ, ਖੇਤੀ ਲਈ ਆਧੁਨਿਕ ਉਪਕਰਣ ਆਦਿ ਖਰੀਦਣ ਵਾਸਤੇ। ਹੁਣ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉੱਠਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੇਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੂੰਜੀ ਕੌਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗਾ ? ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਦਰਮਿਆਨੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਮਦਨ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਖੇਤੀ ਦੀ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਬੱਚਤ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ, ਪਿੰਡ ਦੇ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਂ ਵਪਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਆਜ਼ ਦੀ ਉੱਚੀ ਦਰ ਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਚੁਕਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਘਰ ਜਾਂ ਭੂਮੀ ਗਹਿਣੇ ਰੱਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਾਦੇਸ਼ਿਕ ਪੇਂਡੂ ਬੈਂਕ, ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਮਿਤੀ, ਭੂਮੀ ਵਿਕਾਸ ਬੈਂਕ, ਕੌਮੀ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਵਿਕਾਸ ਬੈਂਕ, (ਨੈਸ਼ਨਲ ਬੈਂਕ ਫਾਰ ਐਗਰੀਕਲਚਰ ਐਂਡ ਰੂਰਲ ਡਿਵਲਪਮੈਂਟ) (NABARD) ਨਬਾਰਡ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਪੂੰਜੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਨ।

1.2.4 ਉੱਦਮੀ (Entrepreneur)

ਉੱਦਮੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਨਿਰਣੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋਖਿਮ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹੜੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਵਸਤੂ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਉਤਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਨਿਰਣਾ ਉੱਦਮੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

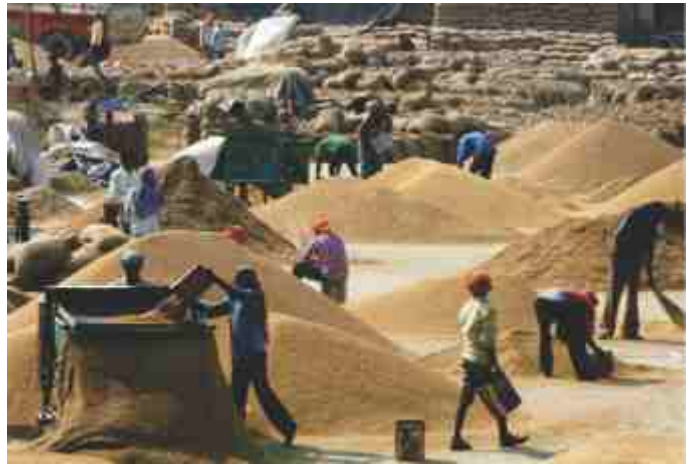
ਉੱਦਮੀ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ :-

- i. ਉਹ ਲਾਭ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- ii. ਉਹ ਜੋਖਿਮ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ।
- iii. ਉਹ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਧਨਾਂ (ਭੂਮੀ, ਕਿਰਤ, ਪੂੰਜੀ) ਵਿੱਚ ਤਾਲ ਮੇਲ ਕਰਕੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਕਿਰਿਆ ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਇੱਕ ਉੱਦਮੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

1.3 ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦਾ ਮੰਡੀਕਰਨ

ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਿਸਾਨ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਕਾਰਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਾਲ ਭੂਮੀ ਉੱਤੇ ਫਸਲ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦਰਮਿਆਨੇ ਤੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਉਪਭੋਗ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਫਸਲ ਰੱਖਕੇ ਬਚੀ ਹੋਈ ਫਸਲ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਦੀ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਫਸਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਲਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮੱਧ ਵਰਗ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਹਨ ਜੋ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਫਸਲ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 1.7 ਅਨਾਜ ਮੰਡੀ

ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਦਾ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੀ ਫਸਲ ਨੂੰ ਵੇਚਕੇ ਚੰਗੀ ਕਮਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੱਚਤ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਜ਼ੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨੂੰ ਕਰਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੱਚਤ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਅਗਲੇ ਬਿਜਾਈ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਪੂੰਜੀ (ਜਿਵੇਂ ਮਸ਼ੀਨਾਂ, ਬੀਜ ਖਰੀਦਣ ਆਦਿ) ਵਿੱਚ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਸਥਿਰ ਪੂੰਜੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ।

1.4 ਖੇਤੀ ਸਹਾਇਕ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਖੇਤੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ

ਕਹਾਣੀ ਵਿੱਚਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬੇਜ਼ਮੀਨੇ ਪਰਿਵਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਿਕਾ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ, ਡੇਅਰੀ ਇੱਕ ਖੇਤੀ ਸਹਾਇਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਦੁੱਧ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਅਤੇ ਨੇੜਲੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਨੇੜਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ‘ਦੁੱਧ ਸ਼ੀਤਲ ਕੇਂਦਰ’ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੇਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੋਂ ਦੂਰ ਦੂਰਾਡੇ ਦੇ ਕਸਬਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੁੱਧ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਿੰਡ ਦੇ ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰ ਮੁਰਗੀ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਦ ਦੀਆਂ ਮੱਖੀਆਂ ਪਾਲਣ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰ ਤਰਖਾਣਾ, ਲੁਹਾਰਾਂ, ਜੁਲਾਹਿਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਛੋਟੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਵੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰ ਸ਼ੱਕਰ ਅਤੇ ਗੁੜ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਪਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਚ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਪਰਿਵਾਰ, ਰਿਕਸ਼ਿਆਂ, ਟਾਂਗਿਆਂ,

ਬੈਲ ਗੱਡੀਆਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਿਕਾ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਚਿੱਤਰ 1.8 ਖੇਤੀ ਸਹਾਇਕ ਤੇ ਗੈਰ-ਖੇਤੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ

ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਦਾ ਗ਼ੈਰ ਖੇਤੀ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤਾ ਵੱਡਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ 100 ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਗਭਗ 24 ਹੀ ਗ਼ੈਰ ਖੇਤੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਗ਼ੈਰ ਖੇਤੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭੂਮੀ ਦੀ ਘੱਟ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਬੱਚਤ ਨਾਲ ਜਾਂ ਕਰਜ਼ੇ ਲੈਕੇ ਗ਼ੈਰ ਖੇਤੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੰਗੀਆਂ ਸੜਕਾਂ, ਆਵਾਜਾਈ ਅਤੇ ਦੂਰਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ੈਰ ਖੇਤੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਵਸਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਚਾਰ ਕਾਰਕਾਂ- ਭੂਮੀ, ਕਿਰਤ, ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਉਦਮੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਕਿ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਕਾਰਕ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਪੱਧਰ ਵੱਖ ਹੈ।

ਸੰਖੇਪ ਸਾਰ (Summary)

- ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਅਸੀਮਿਤ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਸਾਧਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਹੈ।
- ਉਤਪਾਦਨ ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਉਹ ਕਿਸਮ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵੱਖ- ਵੱਖ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗਿਤਾ/ਤੁਸ਼ਟੀਗੁਣ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਪਭੋਗ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

- ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਚਾਰ ਸਾਧਨ ਭੂਮੀ, ਕਿਰਤ, ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਉੱਦਮੀ ਹਨ।
- ਭੂਮੀ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਮੁਫਤ ਤੋਹਫ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸਥਿਰ ਹੈ।
- ਆਰਥਿਕ ਲਾਭ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮਨੁੱਖੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਿਰਤ ਅਖਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।
- ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਕਿਰਤ ਵੱਧ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੀਮਿਤ ਹੈ।
- ਪੂੰਜੀ ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਉਤਪਾਦਿਤ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਦੂਸਰੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਲਈ ਆਗਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਮੱਧ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਛੋਟੇ ਪੱਧਰ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੂੰਜੀ ਕਮਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਤਰੀਕਿਆਂ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
- ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਮੁੱਖ ਉਤਪਾਦਨ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਖੇਤੀ ਦੇ ਆਧੁਨਿਕ ਢੰਗਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ਼ ਭੂਮੀ ਦੀ ਉਪਜਾਊ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਹੇਠਲੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੱਧਰ ਵੀ ਘਟਿਆ ਹੈ।
- ਗ਼ੈਰ ਖੇਤੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭੂਮੀ ਦੀ ਘੱਟ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਮਾਤਰਾ ਨਾਲ਼ ਗ਼ੈਰ ਖੇਤੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗ਼ੈਰ ਖੇਤੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਤਪਾਦਿਤ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੇਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ੳ ਵਸਤੂਨਿਸ਼ਠ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਖਾਲੀ ਸਥਾਨ ਭਰੋ:-

- ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਹਨ।
- ਜੋਖਿਮ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ।
- ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨ ਹੈ।
- ਇਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਭੂਮੀ ਦੇ ਇੱਕ ਟੁਕੜੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫ਼ਸਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹਨ।
- ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਜੋਂ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- ਕੁਝ ਮਜ਼ਦੂਰ ਜਿਹੜੇ ਕੰਮ ਲਈ ਇਕ ਰਾਜ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

2. ਬਹੁਵਿਕਲਪਿਕ ਚੋਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-

- i. ਉਤਪਾਦਨ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਕਾਰਕ ਅਚਲ ਹੈ ?
a. ਭੂਮੀ b. ਕਿਰਤ c. ਪੂੰਜੀ d. ਉੱਦਮੀ
- ii. ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆ ਜਿਹੜੀ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਜਾਂ ਉਪਯੋਗਿਤਾ ਦੇ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ।
a. ਉਤਪਾਦਨ b. ਉਪਭੋਗਤਾ c. ਵੰਡ d. ਕਿਰਤ
- iii. ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਕਣਕ ਅਤੇ ਧਾਨ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਵਿੱਚ ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਾਧੇ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
a. ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ b. ਕਣਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ c. ਧਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀ d. ਚਿੱਟੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ
- iv. ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਮੁਦਰਾ ਕਿਹੜੀ ਹੈ ?
a. ਰੁਪਏ b. ਡਾਲਰ c. ਯਾਨ d. ਪੌਂਡ

3. ਸਹੀ/ਗਲਤ :-

- i. ਭੂਮੀ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ।
- ii. ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਸੀਮਿਤ ਲੋੜਾਂ ਅਸੀਮਿਤ ਸਾਧਨਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- iii. ਕਿਰਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਅਤੇ ਘਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।
- iv. ਉਦਮੀ ਜੋਖਿਮ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ।
- v. ਮਸ਼ੀਨ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਕੰਮ ਕਿਰਤ ਹੈ।
- vi. ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਵੱਧ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

4. ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ :-

- i. ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
- ii. ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਉਤਪਾਦਨ ਕਿਰਿਆ ਕਿਹੜੀ ਹੈ ?
- iii. ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਦੋ ਮੁੱਖ ਸਾਧਨ ਕਿਹੜੇ ਹਨ ?
- iv. ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ?
- v. ਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਕਿਰਤ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ?
- vi. ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤਾਨਾ ਕਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ?
- vii. ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਦੋ ਗੈਰ ਖੇਤੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੱਸੋ ?

- viii. ਵੱਡੇ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤੀ ਲਈ ਪੂੰਜੀ ਕਿਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ?
- ix. ਭੂਮੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਲਿਖੋ।
- x. ਮਜ਼ਦੂਰ ਇੱਕ ਰਾਜ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ?
- xi. ਕਿਸਾਨ ਪਰਾਲੀ ਨੂੰ ਅੱਗ ਕਿਉਂ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ?

ਅ ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ:-

1. ਅਸੀਂ ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ?
2. ਆਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆ ਕੀ ਹੈ ? ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿਓ।
3. ਬਹੁ ਫ਼ਸਲੀ ਵਿਧੀ ਕੀ ਹੈ ? ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
4. ਭੂਮੀ ਦੇ ਇੱਕ ਟੁਕੜੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਦਾਵਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਦੋ ਤਰੀਕੇ ਦੱਸੋ।
5. ਹਰੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਤੋਂ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਸੰਭਵ ਹੋਈ ਹੈ ?
6. ਭੂਮੀ ਉਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਖੇਤੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਅਤੇ ਟਿਊਬਵੈਲ ਸਿੰਚਾਈ ਦੇ ਕੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਏ ?
7. ਪਿੰਡ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਭੂਮੀ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ ?
8. ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਲਈ ਕਿਰਤ ਦੇ ਦੋ ਸਰੋਤ ਦੱਸੋ।
9. ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਅਨਾਰਥਿਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਲਿਖੋ।
10. ਕਿਰਤ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ ?
11. ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।
12. ਵੱਡੇ ਕਿਸਾਨ ਵਾਧੂ ਹੋਏ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦਾ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।
13. ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੀਆਂ-ਕਿਹੜੀਆਂ ਗੈਰ ਖੇਤੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ?
14. ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਗੈਰ ਖੇਤੀ ਉਤਪਾਦਨ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ?
15. ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾੜਨ ਨਾਲ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਗੁਣਵਤਾ ਵਿੱਚ ਨਿਘਾਰ ਕਿਉਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ?